

סיפורי המקרא ברצפת הפסיפס של בית הכנסת בחוקוק: דו"ח ביניים לעונות 2011–2017

מתיו גריי
אוניברסיטת בריגהם יאנג

שועה קיסילביץ
רשות העתיקות ואוניברסיטת תל אביב

ג'ודי מגנס
אוניברסיטת צפון קרוליינה
בצ'אפל היל

רענן בוסתן
אוניברסיטת פרינסטון

קרן בריט
אוניברסיטת מערב קרוליינה

דניס מיזי
אוניברסיטת מלטה

הקדמה

חורבת חוקוק שוכנת במזרח הגליל התחתון, כ-6 ק"מ צפונית-מערבית לכנרת. האתר נמצא על ראש גבעה מתונה מוקפת מדרונות המאפשרים עיבוד חקלאי וממערב לה עמק פורה. בשולי הגבעה מצפון נמצא מעיין עין חוקוק. שרידי היישוב העתיק, ששטחו לפי ההערכה יותר מ-30 דונם, מכוסים בחלקם בחורבות הכפר יקוק (כ-10 דונם) מן מאה ה"ט-הכ', שהיה קיים עד 1948.

תולדות האתר על-פי המקורות ההיסטוריים

האזכור הראשון של חוקוק במקורות ספרותיים מופיע בספר יהושע יט: לד ושם נזכר המקום כיישוב בתחום נחלת שבט נפתלי:

וַיְהִי גְבוּלָם מִחֶלֶף מֵאֵלֹן בְּצַעַנְיִים וְאֲדָמִי הַנֶּקֶב וַיִּבְנֶאֱלֵעַד לְקוּם וַיְהִי תְּצַאֲתָיו הַיַּרְדֵּן. לִי וְשֵׁב הַגְּבוּל יָמָּה אֲזוּזֹת תָּבוּר וַיֵּצֵא מִשָּׁם חוֹקְקָה וּפְגַע בְּזַבְלוֹן מִנֶּגֶב וּבְאֶשֶׁר פָּגַע מָיִם וּבִיהוּדָה הַיַּרְדֵּן מִזְרַח הַשָּׁמֶשׁ.

מבט מהאוויר לכיוון דרום-מזרח ולכנרת על אתר החפירות בחוקוק

הכפר העתיק (שטח 2000)

חפירות בשרידי הכפר הקדום (שטח 2000) חשפו מכלול בנייה של שתי יחידות מגורים נפרדות, שנבנו בתחילת המאה ה' לספירה, קרוב לזמן הקמתו של בית הכנסת: יחידה 1 (המערבית) ויחידה 2 (המזרחית) ולהן קיר משותף. כל יחידה מורכבת משני חדרים צמודים. בחצי השני של המאה ה' לספירה נוספו למכלול הבנייה חדרים ממערב, מצפון ומזרח. קירות הבתים נבנו מאבני שדה שחלקן עובדי, והם השתמרו חלקית לגובה של יותר מ-2 מ'. רצפות החדרים עשויות מטיח או מעפר כבוש. בחצרות המבנים נמצאו אבני שחיקה, משקולות נל, משקולות סחיטה מאבן, אבן שחיקה מטיפוס Olynthus וכלי אבן אחרים וכן חפצים שונים מעצם. הממצאים מעידים על פעילות עיבוד תוצרת חקלאית לצורכי תושבי הבתים, ואולי זו גם עדות לייצור בכמות תעשייתית במקום. בדיקות בממצא הפלאו-בוטני מצביעות על מציאותן של כמויות גדולות של גלעיני זיתים כתושים וצמחי חרדל.

לא נמצאו סימני חורבן בשטח 2000. שני מכלולי המגורים ננטשו בסוף המאה ה' עד תחילת המאה ה' לספירה. במשך הזמן התמוטטו המבנים, תחילה הגנות ועליהם קרסו הקירות. על הרצפות הצטברו רובדי הרס שכללו עפר, שרידי גנות נפולים ואבני הקירות, וכן ממצאים שונים ובהם כלי שחיקה וגלגלת אבן, שהייתה במקורה כנראה על הגג (לא נמצאה עדות לקומה שנייה). במקצת החדרים שמסביב ליחידות המגורים נמשך השימוש בתקופה המוסלמית הקדומה.

בית הכנסת מן המאה ה' לספירה ומבנה ציבור מימי הביניים (שטח 3000)

בית הכנסת

שרידי בית כנסת ומעליו מבנה הציבור מימי הביניים נמצאו תחת שרידי הכפר יקוק. בית הכנסת מן המאה ה' נבנה בתכנית בזיליקה בכיוון צפון-דרום. למבנה קיימת כניסה ראשית בקיר הדרומי, הפונה לירושלים, ופתח נוסף משוער היה בקיר המזרחי (ליד כתובת ההקדשה וספין פסיפס הפילים). שלושה קירות סטילובט, שעליהם הוצבו שורות העמודים, מפרידים בין אולם התווך והסיטראות במזרח, בצפון ובמערב. מידות המבנה 15x16-20 מ'. רצפת אולם התווך נמוכה ב-20 ס"מ ממפלס הרצפה בסיטראות. הסטילובט המערבי של מבנה הציבור מימי הביניים בנוי על הקיר המערבי של בית הכנסת ומכסה אותו. מתחת למפלס רצפת הפסיפס של בית הכנסת לא נמצאה עדות לקיום בית כנסת קדום יותר, או מפלס רצפה קדומה יותר מזו של בית הכנסת המתואר. קיר קדום יותר ושונה בצורת בנייתו ובכיוונו נמצא מתחת לסטילובט הצפוני של בית הכנסת, כנראה שריד למבנה קדום שתפקידו ותארוכו אינם ידועים. שתי אבני גזית צמודות זו לזו, שיצרו מדרגה העולה ממערב

לפי כמה אזכורים בספרות התלמוד, המציינים שמות חכמים שפעלו במאות הג' והד', חוקוק היה כפר יהודי בתקופה הרומית המאוחרת והביזנטית. הוא נזכר בשמות "חיקוק"/"חוקוק"/"חוקוק", ושניים מתושביו נזכרים בשמותיהם. בתלמוד הירושלמי (פסחים א ד, כז ע"ג) נזכר אדם בשם "יוחנן חיקוקיא", שהפקיד אצל רבי חייא הגדול בערב פסח שק כפול (טעון על חמור) ובו חתיכות לחם. לפי התלמוד הבבלי (פסחים יג ע"א), החמץ הופקד אצל "יוחנן חיקוקא". במקום אחר (ירושלמי, שביעית ט א, לח ע"ג) מסופר על ריש לקיש שהיה ב"חיקוק" (בכ"י וטיקן: "חוקוק") וראה את אנשי המקום "מגלגלין בחרדל". ועוד נזכר בתלמוד הירושלמי (סנהדרין ג י, כא ע"ד) "ר' חזקיה חוקוק", חכם מתושבי הכפר, תלמידו של רבי ירמיה.

חוקוק מוזכרת בתיאורי צליינים בימי הביניים ככפר מוסלמי בשם "יקוק". גם במסמכי מינהל ומיסוי מן התקופה העות'מאנית ומתקופת המנדט נזכר הכפר בשם "יקוק" ומתואר כיישוב חקלאי מוסלמי.

תולדות המחקר הארכאולוגי

הראשונים לערוך סקר עתיקות בחוקוק היו ו' גירין, אשר ביקר במקום ב-1875, וק' קונדר וה"ה קיטשנר, שערכו סקר בשרידי האתר ב-1887 מטעם קרן החקר הבריטית (Palestine Exploration Fund). בשנים 1956-1957 נסקר האתר בידי ב' רבני מטעם אגף העתיקות של מדינת ישראל ובמסגרתו גם נערכה חפירה מצומצמת במערות קבורה מהתקופה הרומית שמצפון לאתר. ב-1968 נהרס הכפר העות'מאני ונתרו ממנו במרכז האתר ערימות של אבנים ובהן גם אבנים עתיקות. מאז נערכו בשרידי האתר סקרים נוספים בידי סוקרים שונים, ביניהם י' טפר וי' שחר, צ' אילן וע' ליבנר.

מאז שנת 2011 נערכות בחוקוק חפירות בידי משלחת ארכאולוגית המורכבת מאוניברסיטאות אחדות, בניהולה של ג' מנגס ובעזרת ש' קיסילביץ'. על אף עדות ליישוב שהתקיים במקום שנים רבות, החל בתקופת הברונזה הקדומה, מאמר זה מתרכז רק בשרידי הכפר הרומי-ביזנטי ובעיקר בשרידי של בית הכנסת, שהוקם בראש הגבעה בתחילת המאה ה' לספירה.*

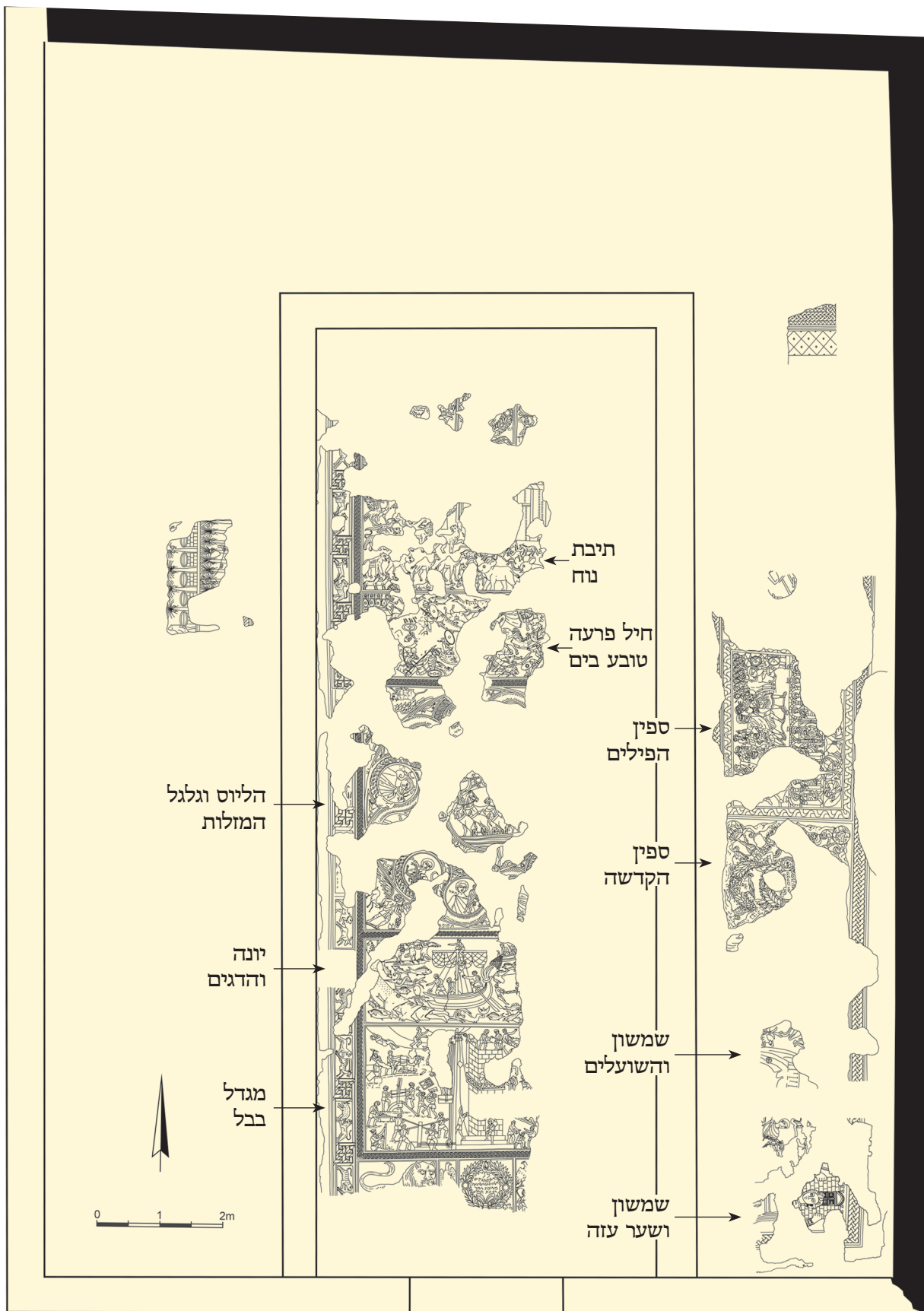
* ואלה המשתתפים במאמר זה: ג'ודי מנגס (מנהלת); שועה קיסילביץ' (עזרת למנהלת); מתיו ג'יי ודניס מ'זי (מנהלי שטח 3000); קרן בריט ורענן בוסתן (פסיפסים). שרטוט: סלאבה פירסקי; צילום: ג'ים הברמן; צילום אוויר: Griffin Higher Photography. המוסדות הבאים הם חברי מאגד פרויקט חפירות חוקוק כיום: אוניברסיטת צפון קרוליינה בצ'פ'ל היל; אוניברסיטת ביילור; אוניברסיטת בריגהם יאנג; אוניברסיטת טורונטו. אסירי תודה אנו על הסיוע במימון מאת חברי המאגד וקרן נאמנות קיאנג; מועצת המשלחות של National Geographic Society ותכנית וייאט גרנטס; קרן הספרייה הקלסית ע"ש לוב; מרכז ללימודי יהדות, קרוליינה; החברה הבינלאומית לקטקומבות; ספריית דמברטון אוקס; קרן הזיכרון לתרבות יהודית; הקרן לארכאולוגיה מקראית; ותורמים פרטיים רבים.

תצלום ותכנית של שרידי מבני המגורים בשטח 2000

תצלום אוויר של בית
הכנסת והמבנה מימני
הביניים בסוף עונת 2017.
בהיקף נראים הקירות
החיצוניים והסטילובט
של המבנה, ובמרכז
הפסיפסים שנחשפו
בחלקו הדרומי של אולם
התווך של בית הכנסת.

תכנית משוחזרת של בית הכנסת עם הפסיפסים

חוליות עמודים מבית הכנסת שנמצאו בשימוש משני לתמיכת הסטילובט של הבניין מימי הביניים

חוליית עמוד מכוסה בטיח מצויר מבית הכנסת שנמצאה בשימוש משני כתמיכה לסטילובט הבניין מימי הביניים

הפסיפסים

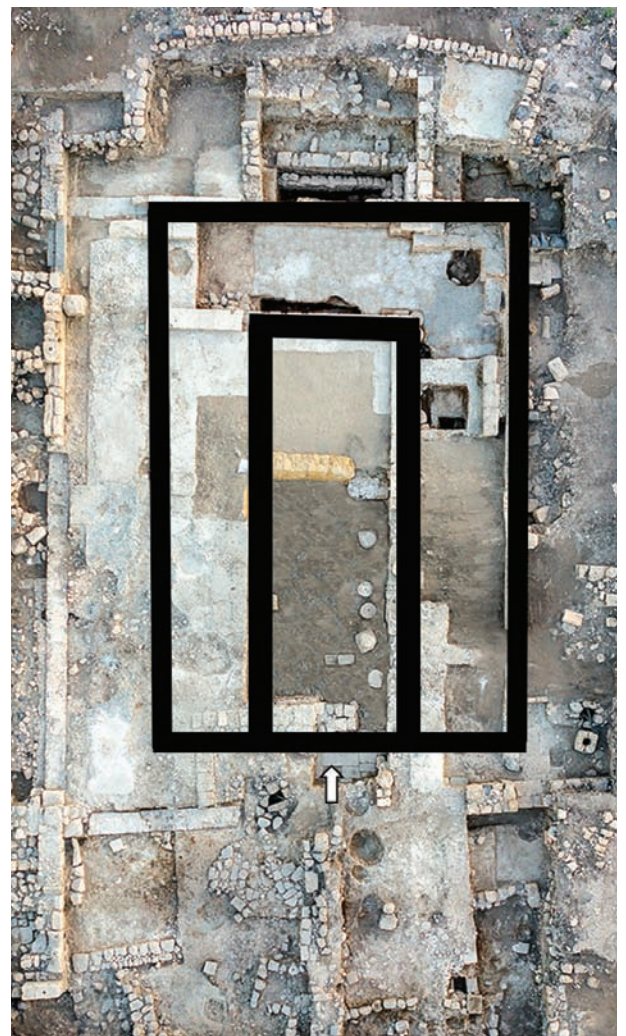
אולם התווך והסיטראות של בית הכנסת מרוצפים בפסיפסים צבעוניים ובהם סצנות פיגורטיביות ערוכות בספינים. תיאור הסצנות להלן מתחיל בספינים שבפסיפסי הסיטרה המזרחית, בכיוון מדרום לצפון, ועובר בהמשך לאלו שבאולם התווך, בכיוון מצפון לדרום.

פסיפסי הסיטרה המזרחית ספין שמשון ושער עזה

הספין בקצה הדרומי של הסיטרה המזרחית פונה לכיוון אולם התווך (מערבה) ומציג את הסיפור המובא בשופטים ג: טז, שבו מתואר שמשון הנמלט מעזה, נושא את שער העיר על כתפיו. שמשון מוצג כדמות גדולה מאוד ביחס לדמויות

למזרח, נמצאו מושתתות על רצפת הפסיפס בקצה הדרומי של אולם התווך – אולי שרידי בימה שפורקה בעת בניית מבנה הציבור בימי הביניים.

שברי כלי חרס ומטבעות שנמצאו בתעלת היסוד של הקיר המזרחי של בית הכנסת ותאריך פחמן 14 של דגימת פחם מתשתית הפסיפס מצביעים על כך שבית הכנסת נבנה בתחילת המאה ה' לספירה. לא ברור מתי ומאיזו סיבה יצא בית הכנסת מכלל שימוש. בשרידיו אין כל סימן להרס על ידי שריפה. ייתכן שהפסיפסים ניזוקו בהתמוטטות המבנה, אולי כתוצאה מרעידת אדמה שאירעה לאחר נטישת הבניין. מפולת המבנה מכסה רובד עפר שהצטבר מעל הפסיפס. נראה שלפחות חלק מהפריטים האדריכליים של בית הכנסת הוצאו מהמקום מאוחר יותר, כנראה לשימוש במבנה שהוקם בימי הביניים. באותה עת הונח רובד מילוי מעל הפסיפסים והמפולות, כתשתית לרצפת המבנה החדש שהוקם במפלס שהיה גבוה מהם בכ-1 מ'.

תכנית משוחזרת של בית הכנסת

שועלים. גם כאן מוצג שמשון כענק, לובש טוניקה מקושטת במדליון עגול (*orbiculum*), למותניו אבנט עבה ועל כתפו גלימה אדומה הנופלת בשני קפלים אנכיים לצד שמאל של הטוניקה. בשני הספינים שמשון לבוש בגדים אופייניים לחיילים מהתקופה הרומית המאוחרת והתקופה הביזנטית. משמאל (צפונית) לשמשון נראים זוגות השועלים שזנבותיהם קשורים בלפידים דולקים, כמתואר במקרא, הרצים כאילו כל אחד לכיוון אחר.

ספין ההקדשה

צפונית לפסיפס שמשון והשועלים נמצא ספין רבוע ובמרכזו מדליון ובו כתובת עברית. עיצוב הספין מפנה את המתבונן למדליון שבאמצעו, בהדגשת מרכזיותה של הכתובת. הכתובת מוקפת זר ובו משולבים בארבעת הצדדים מעגלים שבתוכם ראשים: שני ראשי נשים וראש גבר בעיגול העליון, כולם מביטים לכיוון הכתובת. סביר שמתחת למדליון המרכזי היה במקור מעגל נוסף שבו ראש גבר. בארבע פינות הספין מתוארות ארבע דמויות גברים, *atlantes*, המחזיקים את הזר. הם לובשים מכנסיים הדוקים חגורים במוטן ומגפיים רכים. פלג גופם העליון חשוף ושרירי החזה מודגשים, וידיהם מורמות מעלה לתמוך בזר. גירלנדה רציפה, המתפתלת מעל כתפיהם השמאליות ומאחוריהם, מחברת בין הדמויות. רגליהם ניצבות על כדורים בארבע פינות הספין. בכדורים מוצגים פני אדם או מסיכות. כל כדור מורם על ידי דמויות עירומות ומכונפות (קופידונים, *putti*). ייתכן שהכתובת במרכז הספין, ששרדה רק בחלקה, מנציחה את בניית בית הכנסת וכוללת ברכה לאלה ששומרים באדיקות על כל המצוות, או לאלה אשר תרמו למפעל הבנייה.

ספין הפילים

צפונית לספין ההקדשה נמצא ספין גדול ובו פסיפס יוצא דופן מכל הבחינות – פסיפס הפילים. בניגוד לשאר הספינים שלאורך הסיטרה המזרחית, ספין ההקדשה וספין הפילים פונים מזרחה, וייתכן שיש בכך כדי להעיד על קיומו של פתח בקיר המזרחי של המבנה. התיאור בספין מחולק לשלוש רצועות המתרחבות כלפי מעלה. מדובר כנראה בסיפור ששיאו מתואר ברצועה העליונה, במפגש בין שתי הדמויות הגדולות. הרצועה התחתונה מציגה כנראה סצנה לאחר קרב, שבה נראים גופותיהם של חיילים וגם פר ופיל ורוכבו. הרצועה האמצעית מתארת ארקדה עם דמויות של שמונה נערים ניצבים בתוך קשתות ואוחזים בניצבי חרבות נתונות בנדנים. במרכז, ביניהם, יושבת דמות גדולה יותר של גבר. כל הגברים לובשים טוניקות וגלימות מקושטות באות היוונית Η (*eta*). סמל המצביע על מעמדם הגבוה. מעל כל אחד מהם מוצב נר דולק. הדמות בגומחה המרכזית היא של גבר בעל שער שיבה, יושב על כס ומחזיק מגילה.

שמשון נושא את שער עזה

האחרות, בעל שיער קצר ומסולסל בצבע חום-אדמדם. הוא לובש טוניקה חגורה באבנט עבה ועליו גלימה אדומה ומחזיק בשתי ידייו את שער העיר על כתפיו. בחלק הפסיפס שמתחת לדמות שמשון ומשמאלו נראים סוסים ורוכבים – אולי פלשתים.

ספין שועלי שמשון

צפונית לתיאור שמשון הנושא את שער עזה יש עוד תיאור ממעשי הגיבור המקראי: סיפור שמשון והשועלים המובא בשופטים טו: ד-ה. החלק ששרד בפסיפס כולל חלק מפלג גופו העליון וירכיו של שמשון, וחלקים משני זוגות

שמשון והשועלים

ספין ההקדשה

ברצועה העליונה מוצג מפגש בין שתי קבוצות גברים ובראש כל קבוצה ניצבת דמות שחשיבותה מודגשת על ידי גודלה ומיקומה. חברי כל קבוצה מביטים בציפייה על המפגש הדרמטי שבין הדמויות הראשיות. מפגש זה, הנראה כרגע של פיוס, הוא מוקד התיאור ברצועה העליונה ושיאו של הסיפור כולו המוצג בספין זה. הקבוצה שבצד שמאל כללה במקורה שמונה גברים אוחזים בידם חרבות ובראשם גבר קשיש בעל זקן ושער שיבה. כל הדמויות לובשות טוניקות וגלימות – אלו הן אותן הדמויות הנראות ברצועה האמצעית. ראש הקבוצה מצביע באצבע ידו הימנית כלפי מעלה, בוודאי לשמים, ומחזיק בידו השמאלית חפץ, אולי מטבע או חרב, שאותו הוא מציע לדמות הגדולה השנייה, שממולו.

ספרה עם ראש אדם או מסכה בספין ההקדשה

ספין הפילים (מימוץ) וספין ההקדשה (משמאל)

ספין הפילים